

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Библиотечно-информационни науки

Том 16, 2024

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Library and Information Science

Volume 16, 2024

ПЪТЕПИСИТЕ НА ЧУЖДЕСТРАННИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ ОТ XV-XIX ВЕК КАТО ИЗТОЧНИК ЗА КРАЕЗНАНИЕТО И КРАЕВЕДСКАТА БИБЛИОГРАФИЯ

ЦВЕТАНКА ПАНЧЕВА

*На доц. д-р Ели Попова с
благодарност за ползотворното
сътрудничество през годините*

Цветанка Панчева. ПЪТЕПИСИТЕ НА ЧУЖДЕСТРАННИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ ОТ XV-XIX ВЕК КАТО ИЗТОЧНИК ЗА КРАЕЗНАНИЕТО И КРАЕВЕДСКАТА БИБЛИОГРАФИЯ.

Пътеписите на чуждестранни пътешественици, минали през Балканите, са в полето на изследователския интерес на българските учени още от първите години след Освобождението на България от османска власт. Настоящата студия има за цел да проучи най-ранните публикации от български периодични издания с научен профил като „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, „Архив за поселищни проучвания“ и други, а също да проследи по-важните книги и сборници с пътеписи излизали до днес по темата.

Фокусът на изследването е най-вече върху значението на тази пътеписна книжнина за информационното осветляване на историята на голям брой населени места в България, а и за попълване на белите полета в краеведската библиография. Акцент е поставен и върху имената на известни учени от миналото, посветили значителни усилия за популяризиране на темата за чуждестранните пътеписи като Константин Иречек, Иван Шишманов, Любомир Милетич, Васил Миков, Христо Кесяков, Атанас Шопов, Димитър Гаджанов, а в по-ново време Страшимир Димитров, Бистра Цветкова, Михаил Йонов, Петър Миятев и др.

Ключови думи: Пътеписи, чуждестранни; Балкански полуостров; XV-XIX век; история; краезнание.

Tsvetanka Pancheva. THE TRAVELOGUES OF FOREIGN TRAVELERS FROM THE 15TH-19TH CENTURIES AS A SOURCE FOR LOCAL STUDIES AND LOCAL BIBLIOGRAPHY.

The travelogues of foreign travellers who passed through the Balkans have been in the field of research interest of Bulgarian scholars since the first years after the liberation of Bulgaria from Ottoman rule. The present study aims to examine the earliest publications of Bulgarian periodicals with a scientific profile, such as the Periodical Journal of the Bulgarian Literary Society, the Collection of Folk Minds, Science and Literature, the Archive for Settlement Studies, etc., and to trace the more important books and collections of travelogues published to date on the subject.

The focus of the study is mainly on the importance of this travel literature for the informative illumination of the history of a large number of settlements in Bulgaria, and for filling in the white fields in local history bibliography. Emphasis is also placed on the names of well-known scholars of the past who devoted considerable efforts to illuminating the subject of foreign travelogues, such as Konstantin Irecek, Ivan Shishmanov, Lyubomir Miletich, Vasil Mikov, Hristo Kesiakov, Atanas Shopov, Dimitar Gadzhanov, and in more recent times Strasimir Dimitrov, Bistra Tsvetkova, Mikhail Ionov, Petar Miyatev, etc.

Keywords: Travelogues, foreign; Balkans; XV–XIX century; history; local studies.

Този род публикации са оценени от българските учени още в първите години на следосвобожденска България, защото макар и да носят субективната гледна точка на авторите си, в много случаи съдържат ценни свидетелства, включително подробно описание на населени места и цели области, на особеностите на бита, езика, фолклора на даден регион, съобщават за исторически събития и лица с местна и национална значимост. Те са особено важни за краезнанието и краеведската библиография, защото много често дават най-ранни сведения за повечето селища и цели региони, населени с българи, особено в периода на Османското владичество. Пътеписите имат и още една важна особеност – дават гледната точка на образования, а в много от случаите и на високопоставения в политическата, дипломатическата, военната и научната йерархия чужденец – за характерните черти, поведението и действията на българина, в пряка връзка със средата, в която той живее. В основната си част това са представители на дипломатически мисии, членове на военни и политически делегации, учени, писатели, духовници, преводачи и др. – все лица с широки познания и полиглотски умения. И не на последно място пътеписите на чуждестранни пътешественици са важни, защото представляват значим дял от изворите, предлагащи краеведски сведения – предполага се, че са около 1000 имената на чужденците, оставили пътеписни бележки за български земи от XV до XIX век.

Пътеписите на чуждестранни пътешественици се появяват най-напред на страниците на големите научни периодични издания в България, още в първото десетилетие след Освобождението ни, в превод и с коментар от известни български учени.

Най-ранни подобни текстове се срещат на страниците на „**Периодическо списание на Българското книжовно дружество**“. На първо място в тази категория публикации могат да се поставят подробните пътеписи на **Константин Иречек** като „Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини“ (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1884, № 8, с. 1–45; 1884, № 9, с. 1–51; 1884, № 10, с. 1–51; 1884, № 11, с. 1–33); описанието „Рилският манастир“ (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1885, № 18, с. 360–389), с подробни бележки и за селища и географски обекти в околностите му.

Подобен характер имат и обнародваните впечатления на **Атанас Шопов**, подписани с псевдонима **Офейков** „Българи под стените на Цариград“ (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1887, № 21–22, с. 480–499), които представляват пътни бележки и разсъждения за живота в българските села близо до Цариград, допълнени с песните, които е записал и с обяснения за говора и обичаите им.

В голяма степен субективност, фрагментарност, а на места и явна неточност на изложението може да се проследи в пътеписите на редица чужденци, оставили сведения за български земи и българско население. Заслуга на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ е, че публикува подобни материали, тъй като те са все пак едни от най-ранните публикувани свидетелства за живота на българите под османска власт. За да предпази читателите си от погрешното им тълкуване, редакцията на списанието ги обнародва с превод, коментар, бележки и мнения на български учени османисти, историци, които най-подробно са ги проучвали. Самите изследователи изтъкват субективността в преценката на пътеписците, но обективно отчитат, че тези пътеписи съдържат интересни и полезни сведения за населени места, дават страничен поглед към по-глобални исторически процеси, разкриват по-често непредубедените впечатления на чужденеца за особеностите на бита, поминъка, нравите, обичаите, културата и образоваността (или липсата им) на българите от различни части на страната.

Сред този тип публикации са „Стари пътешествия по България от XV–XVIII столетие“ (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1882, № 3, с. 60–83; 1883, № 4, с. 67–105; 1883, № 6, с. 1–44; 1884, № 7, с. 96–127), в която Константин Иречек за пръв път оповестява пътеписи на:

– един от най-ранните европейски пътешественици преминал през българските земи след турското завоевание, бургундският рицар и поклонник до Светите земи, като се връща по суша през Балканите – **Бертрандон де ла Брокиер**. Той е преминал през българските земи през 1433 г. Книгата, посветена на пътуванията му – „Задморско пътешествие“ (*Le Voyage d'Outre-Mer*), е подробно описание на политическата ситуация и специфичните обичаи на различните региони, посетени от него. Пътеписите му са публикувани много по-късно и като самостоятелно издание през 1968 г. под редакцията и с бележ-

ки от проф. Вера Мутафчиева¹. Той пише за желанието на българския народ да се освободи: „Всички хора на тази страна имат голямо желание да се отърват от робството, ако намерят кой да им помогне...“²;

– на **Феликс Петанчич**, известен като Рагузинус и Далмата – рагузки (добровнишки) учен, унгарски дипломат, историк и османист, калиграф и миниатюрист, оставил пътеписни бележки от 1502 г. Петанчич е полиглот – знае латински, италиански, южнославянските езици, арабски и турски. В ръкописа си „*За пътищата в Турция*“ („*De itineribus in Turciam libellus*“, който е издаден като книга във Виена през 1522 г. под заглавието „*De itineribus in Turciam libellus Felice Petantio cancellario Segniae autore*“) той посочва сведения за пътищата, бегло споменавайки и за някои селища. Първият път – „горният път“ – води от Белград през Ниш и София към Пловдив и Одрин до Цариград; вторият, т. нар. „долен път“ – от Белград на юг през Косово поле, Прищина, Ново бърдо, Велбъжд (Кюстендил) и Самоков, след което се слива с „горния път“; третият път води от Панония към Тракия – по него като главни селища се споменават Сибиу, Брашов, Търговище (с изрично упоменати разклонения към Видин и Никопол на Дунава) и при Браила на Дунава към Черно море. Важно е да се отбележи, че по личния си екземпляр на книгата на Феликс Петанчич, а именно изданието от 1522 г., Константин Иречек публикува в „Периодическо списание“ (4, 1883, с. 67–75) за пръв път на български език части от книгата в публикацията си „Стари пътешествия по България до XV–XVIII столетие“. Допълнителни сведения за книгите на Феликс Петанчич и за негова биография могат да се намерят и в съвременни научни публикации³;

– на **Бенедикт Курипешич** (определян и като словенец и като австриец), в своето пътуване през България от 1530 г. описва Костенец с неговите лековити бани. Участва в австрийското пратеничество до Високата порта през 1530 г. за сключване на примирие между двете държави. След завръщането си издава пътните си бележки, в които предоставя интересни данни за населението в османските територии. За България и българите пише: „Това е една хубава, равна и добре обработена страна, в която има много повече хора и добитък, отколкото в другите [страни, подчинени на султана]. Тук има в изобилие всякакви потребни за човека неща. Жителите изповядат също вярата на св. Павел, както и сърбите. Имат свои свещеници и църкви, боят се твърде много от бога, пазят се, доколкото могат, от злото, срамни дела, пороци и

¹ **Бертрандон де ла Брокниер**. *Задморско пътешествие*. Прев. [от фр.] Никола Колев; ред. и бел., [предг.] Вера Мутафчиева. София: НС ОФ, 1968, 132 с.

² *Пак там*, с. 99.

³ **Ракова**, Снежана. Феликс Петанчич, Буда и Венеция: интересът към Османската империя в началото на XVI век. В: *Балканите и светът: modus concurrendi*. [Състав. и ред. Лиляна Симеонова]. София [т.е. Пловдив]: Фонд. Бълг. ист. наследство, 2014, с. 241–250.

грехове...“⁴. Съобщава за пътуването си през „едно хубаво, добре обработено поле наречено Знеполе, та обърнахме се през една малка планина наляво и дойдохме до Грахово поле в един градец Брезник, гдето има и много сребърни руди, и там останахме“ (№ 4, с. 87). Става дума също за преминаване през Софийското поле, през Вакарел и до „един турски градец Ихтиман“, селата Клисурса и Ветрен. По-нататък пътят му минава през град Татарджик, „после се обърнахме на Пловдивското поле и там възвихме от пътя на дясно в едно село Говедарово, гдето ношувахме“ (№ 4, с. 90); на венецианеца **Бенедето Рамберти** със сведенията му от 1534 г. Той е секретар на изпратения от венецианците за посланик при султан Сюлейман Даниила де Лудовичи (Даниело Лудовизи). В своята статия Константин Иречек го определя като млад човек, един от видните дипломати и учени на венецианската република в онова време, който е участвал и в „разни други посланичества в Германия, Италия и Франция и най-после е бил управител на прочутата библиотека Марциана“ (днес известна като Библиотека Марчана, намира се на площад „Сан Марко“ във Венеция) (№4, с. 94-95.). В пътеписа му има описание на София, за която казва, че е наречена така заради църквата св. София, която е „преобърнатата в турска джамия“. В града има много търговци – добровничани и евреи, но най-голяма част от жителите са турци. Къщите почти всички са от дъски и глина и по-малко от камък. След това описва пътя им до Филипопол (Пловдив), прави описание на разположението му, определя го като „много стар“ и „някога твърде голям“, „сега може да има обем от седем мили“;

– на фламандския писател, дипломат и естественик **Ожие Гислен дьо Бусбек** (Ожие Гислен дьо Бюсбек) (1553). Иречек дава в публикацията си подробни биографични сведения за него и за писмата му, съдържащи интересни сведения за посланичеството му в Турция – с описание на Цариград и други селища на империята, за държавното устройство, за природата и как живеят турците и останалите поданиците на империята. За българските земи сведенията му са доста общи. Среща се много кратко описание на София, по-подробно се описва облеклото на българката. За Пловдив се казва, че „лежи върху единия от тритях хълмове, които от другите планини са отделени и като отцепени, и градът, поставен върху тях, изглежда като едно избрано тяхно украшение“ [в бележка под линия Иречек уточнява, че тук има известно противоречие в описанието – говори се най-напред за един хълм, а после за три] (№ 6, с. 15).

– на немския проповедник **Стефан Герлах** (1573 и 1578). Според Иречек пътеписите на Герлах са „с най-обилен и с най-драгоценен материал, особено

⁴ *Османско владичество: Българският бит през XVI–XVII век. Из „Пътеписа на Бенедикт Курпешич 1530–1531 г.г.* Публикува се по: Немски и австрийски пътеписи за Балканите: XV–XVI век. Увод, подбр. и комент. Йоно Митев. София: Наука и изкуство, 1979, с. 147. Достъпно и от: <https://www.istorianasveta.eu/извори/ct-menu-item-11/османско-владичество/515-българският-бит-през-xvi—xvii-в.html>. [Прегледан 16.11.2024].

за познаване на тогавашното положение на християните, на раята и най-много на българите от всички пътеписи на XVI-тото столетие“ (№ 6, с. 17). Откъсът от пътеписите му, който е публикуван от Иречек съдържа кратко описание на София – голям град с много джамии, лежащ в една хубава равнина посред градини. Много по-подробни сведения за пътеписите на Стефан Герлах могат да бъдат намерени в отделна книга „Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград“, издание от 1976 г., под редакцията и с предговор на професор Бистра Цветкова⁵. Макар и сведенията за български селища да са оскъдни, такива могат да бъдат намерени. Според т. нар. „Коментар – показалец“ в края на книгата могат да се проследят стари имена на селища с уточнение за новите им наименования, напр. за Пловдив, Търново, Поморие, Вакарел, Ветрен, Драгоман, Казичене, Клокотница, Никопол, Поповица, Свиленград, проходът Траянови врата.

Друг автор, направил много за изучаване и публикуване на чуждестранни пътеписи за български земи, е д-р **Христо Ц. Кесяков** – юрист и преводач, който публикува в статията си „Пътуване през българско в 1636 година“ (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1886, № 19–20, с. 63–69) данни за пътуването на **Станислав Освйецим**⁶, дворянин на полския крал Владислав IV, тръгнал с дружината на пратеника Георги Красински през март 1636 г. за Истанбул. В пътеписа му има описание на Силистра, бележки за Провадия, Ичера, Хирсово, Карнобат и други места; друга негова статия „Стари пътувания през България. В година 1557 и 1569“ (1887, № 21–22, с. 339–347) Кесяков предава съдържанието на пътеписните дневници, запазени в библиотеката на граф Хенрик Илински в град Романов „подготвени за печат от известния полски просветител и книжовник **Йосиф Игнатий Крашевски** и издадени от Казимир Туровски в Краков през 1860 г.“⁷ Става въпрос за пътеписните записки, в които има сведения за Пазарджик, Провадия, Айтос, село Ченге (Аспарухово, Варненско) и др., а също и за ръкопис № 224, съхранен в библиотеката в Лвов, с бележки от пътуването през 1640 г. на Войцех Мясковски през Силистра, Омуртаг, Провадия, Айтос и др. Отново Хр. Кесяков публикува пътеписните бележки на австрийския посланик граф Волфганг Еттингенски „Стари пътувания през България. Граф Волфганг Еттингенски“ (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1896, № 58, с. 630–640).

⁵ **Герлах**, Стефан. *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*. Подб., прев. [от нем.], увод и коментар Мария Киселинчева; предг. и ред. Бистра А. Цветкова. София: ОФ, 1976, 291 с.

⁶ **Oświęcim**, Stanisław. *Z podróży Oświęcima: Turcyja, Francya, Niemcy, Włochy*. Widział z rękopisu Klemens Kantecki. Lwów, 1875.

⁷ **Kraszewski**, Józef Ignacy. *Podróże i poselstwa polskie do Turcji a mianowicie: Podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Tarnowskiego komornika j. k. m. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568*. Krakow, 1860.

Именно на страниците на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ **Атанас Шопов** публикува за пръв път части от подробните десеттомни пътеписи (събрани от него в „Книга на пътешествията“ или Саяхатнаме) от османския пътешественик и историк **Евлия Челеби**, заедно със сведения за него (1901, № 62, свезка 3, с. 161–194). Шопов го определя като „един от първостепенните – ако не и най-главният и интересният – турски пътувачи от миналите векове“ (с. 161). Акцентирано е върху пътуването му из Македония, Сърбия и България. Запазен е стилът на изложението му, изпъстрен с интересни краеведски сведения, напр. за Кюстендил, Дупнишката крепост, Прилеп, Битоля, Лерин, Костур и Костурското езеро, Скопие и мн. др. места, където се споменават български черкви и др. интересни местни обекти – пазари, площи, бани, ханове, училища, а също обичаи на местното население, облекла, празници. Известният наш тюрколог **Димитър Гаджанов** продължава традицията да се обнародват на български език части от пътеписите на Евлия Челеби. Той превежда пропуснатите от А. Шопов части от пътеписите му от т. III и т. V на оригиналите и ги публикува под заглавие „Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век“ (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1909, № 70, с. 639–724). Пътеписите обхващат различни пътувания през българските земи и включват сведения за Айтос, село Ченге (Аспарухово), Ново село (Дългопол), Провадия, Шумен, Разград, Русе, Свищов, Никопол, Силистра, Хаджиоглу Пазарджик (Добрич), Балчик, Каварна, София, Сливен, Нова Загора, Стара Загора, Пловдив, Пазарджик, Асеновград, Ихтиман, Казанлък, Шипка, Габрово, Плевен, Враца, Видин, Оряхово, Нови пазар и др.

През 1943 г. Петър Дървингов също издава брошура с извадки от пътеписите на Евлия Челеби, отнасящи се до западните български земи⁸.

Непълнотите и недостатъците на тези преводи са забелязани от по-късните български историци, като са преодолени в най-голяма степен от превода на най-големи части от тях, направени от проф. Страшимир Димитров⁹. Изданието е снабдено и с подробни бележки, които изобилстват и с имена на селища и местности, местоположението им и съвременните им имена, което улеснява проучването на текстовете именно за извличане на краеведски сведения.

Важно е да се подчертае оценката, която проф. Страшимир Димитров дава на пътеписа на Евлия Челеби: „Няма съмнение, че като източник за написване на своята работа Евлия Челеби ползва не само своите наблюдения. Сам той отбелязва на едно място, че е стоял над кадастралните регистри, за да извлече сведенията си за дадения град. Но даже и заетите данни са пречупени

⁸ **Дървингов**, Петър Георгиев. *Евлия Челеби и западните български земи: Евлия Челеби и книжовните му трудове; Турция и българите в XV, XVI и XVII векове; Извадки от Пътеписанието на Евлия Челеби*. София: Полиграфия, 1943, 39 с.

⁹ **Евлия Челеби**. *Пътепис*. Прев. от османотур., състав и ред. [с предг.] Страшимир Димитров. София: ОФ, 1972, 319 с.

през призмата на неговото собствено виждане, носят окраската на неговия светоглед и в резултат се е получило не компилативно систематизиране на сведения, а оригинално съчинение, което с успех може да бъде причислено към описателната география, а също и към занимателната белетристика на тогавашния Ориент“ (с. 18–19). Проф. Страшимир Димитров напълно споделя позицията и на своите предшественици, че пътеписите на турския пътешественик имат най-голяма стойност като ранен извор именно за местни проучвания, заключавайки: „Особено интересен е той за краеведските изследвания. Почти няма град, за който да не е отделил място и да не е обрисувал състоянието му. От неговото съчинение личи голямата несигурност, царуваща по пътищата на империята през средата на XVII в. Евлия Челеби непрекъснато се оплаква от хайдути и разбойници, а описанието на сражението с хайдутите в Шипченския проход е уникално в източниците и литературата от онова време. Ако правилно се подходи към него, трудът на Евлия Челеби се превръща в първостепенен извор не само за социално-икономическата, но и за политическата история на нашия народ. Колоритните описания на обичаите за системно помохамеданчване на християни възстановяват пред нас живота на онази епоха, видян през погледа на този образован ориенталец...“ (с. 19–20).

Свидетелство за интереса към пътеписите на Евлия Челеби е и издаването на второ самостоятелно издание на превода на Страшимир Димитров през 2014 г. в поредицата „Terra incognita“¹⁰, а също издаването на части от пътеписите му в по-ранен превод на Димитър Гаджанов отново през 2016 г.¹¹

Заслуга на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ и конкретно на историка и юриста **Гаврил Занетов** е публикацията „Едно пътуване от Цариград до Яш в Молдова през зимата на 1785 г. от конт D’Hauterive“ (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1906, № 66, с. 391–403). Освен че превежда неговите пътни бележки, изпстрени с множество краеведски сведения за населени места, любопитни случки и характеристики на християнското и мюсюлманско население в някои части на днешна България и днешна Турция, като цяло той дава и висока оценка на описаното от него. Занетов обръща внимание, че „ако и да са писани в една лека юмористична форма, но авторът като развит и проникателен човек, е могъл да схване и отбележи много важни черти от живота на населението в страната, през която е минал“ (с. 391).

Още един автор – **Пр. Отшелников** публикува сведения от чуждестранни пътеписи със заглавие „От Солун до Белград. Пътни бележки и наблюдения из „Revue Des Deux Mondes““ (*Периодическо списание на Българското*

¹⁰ **Евлия Челеби**. *Пътепис*. Прев. от османотур., състав. и ред. Страшимир Димитров. 2. изд. (Terra incognita). София: Изток-Запад, 2014, 350 с.

¹¹ **Евлия Челеби**. *Пътуването на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век*. [Прев. от османотур., предг.] Д. Гаджанов; [състав. Димитър Христов]. Фототип. изд. София: Фараго, 2016, 107 с.

книжовно дружество, 1888, № 23–24, с. 757–795). Той съзнателно изучава обнародваните във френското списание пътни бележки, силно удивен, че в тях няма нито географски, нито етнографски или статистически издирвания, а „авторът дори се пази да се произнесе по съвременни въпроси и особено по въпроса относително народонаселението в Македония“ (с. 758). И все пак намират се пасажи, в които той описва българите в тези земи като изключително трудолюбиви и упорити хора, но и като такива, които имат непоклатимо търпение и рефлекс за подчиненост. „Войните, революциите, завоеванията са изминали върху тия нрави, без да ги изменят... Впрочем, навсякъде, гдето живеят българи вие ще срещнете същата картина на порядък и на благосъстояние. Колко пъти не са били те разграбени, не са били подложени на откуп и на планинските арнаути! Но напразно се разтуря с разни удари техния мравуняк, те захващат отново работата си с чудна търпеливост, сеят и жънат инстинктивно на най-раздрусканата земя и навсякъде оставят дири от своята изобретателна упоритост. Те показват, че нищо не се губи в едно царство, гдето се уважава доброто и солидно устройство на семейството“ (с. 782).

Към автентичните текстове на чуждестранни пътеписи и коментари на български автори за тях следва да прибавим и публикацията на **К. Стоянов** „Пътуване от Цариград през България в 1827 година. от R. Walsh“. (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1908, № 69, с. 238–252). В нея са представени откъси от най-известния труд („Narrative of a Journey from Constantinople to England“ R. Walsh, London, 1828) на ирландския публицист и дипломат на британска служба, капелан към британското посолство в Константинопол **Робърт Уолш**, предприел пътешествие из Европейска Турция през 20-те години на XIX в. Неговият пътепис, заедно с пътеписите на още около 25 английски пътешественици са публикувани и в отделна книга през 1987 г. със заглавие „Английски пътеписи за Балканите – края на XVI – 30-те години на XIX век“¹². Пътеписът на Уолш е изпъстрен с интересни случки, илюстриращи бита, нравите и обичаите на българите. Срещат се и описания на градове като Шумен, Разград, Русе.

Друг български автор – **Л. Попов**, представя на страниците на списанието впечатленията на немския математик, картограф и пътешественик-изследовател на датска служба **Карстен Нибуър** (Carsten Niebuhr) в статията си „Пътуване от Цариград през България в XVIII век. от C. Niebuhr“ (*Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1908, № 69, с. 280–291).

Направеният анализ на публикациите в „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, отнасящи се до чуждестранни пътеписи, насочват към наличието на интерес към тази тематика от страна на водещи наши

¹² *Английски пътеписи за Балканите – края на XVI–30-те год. XIX в.* Увод, състав. и комент. Мария Н. Тодорова; прев. от англ. Росица Градева и др. София: Наука и изкуство, 1987, 824 с.

учени, които превеждат и коментират публикуваните пътеписи. По-голямата част от представените в списанието пътеписи стават основа на по-задълбочени изследвания по темата, довели до по-късни (60–80-те години на XX в., а и през XXI в.) самостоятелно издадени книги с пътеписи, което свидетелства за интереса към този жанр и до днес.

По примера установен вече в „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, известни наши учени представят ранни пътеписни и мемоарни текстове на чужденци, с ценни сведения от географско, етнографско и историческо естество и в друго важно периодично издание, каквото е „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ (СБНУНК). В повечето случаи, освен преводи на самите пътеписи и мемоари, публикациите съдържат ценни анализи, бележки, както и по-подробна библиография, съставени от самите учени, които ги откриват.

За пръв път в СБНУНК **проф. Иван Шишманов**, по примера на Константин Иречек и Христо Кесяков (които публикуват подобни материали в „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“), оповестява преводи на части от чуждестранни пътеписи и обръща внимание на значението на сведенията, поместени в тях. Без да игнорира субективния им характер той ги намира за твърде важни при изучаването на миналото ни, заради факта, че от падането на България под османска власт и до средата на XVIII в. историческите документи и други извори, на които може да се опре един изследовател са твърде оскъдни. Именно затова проф. Шишманов, оценявайки високо започнатото анализиране и публикуване на чуждестранни пътеписи от Константин Иречек, продължава да търси „безценни“ исторически, географски и етнографски сведения за България и българите от публикувани в чуждестранни издания на пътеписи, като библиографските му бележки в това отношение представляват допълнителен ценен информационен ресурс, който многократно е използван от различни учени и в по-ново време, включително и за издирване на по-пълни краеведски данни. В обширната си публикация „Стари пътувания през България в посока на римския път от Белград за Цариград“ (СБНУНК, 4, 1891, с. 320–483; 6, 1891, с. 172–176. Подпис: Д-р И. Д. Ш.) проф. Шишманов изследва пътеписите на немския протестантски свещеник **Соломон Швайгер** (от 1578), на **Мелхиор Безолт** (от 1584), който е описал пътуването на барон Хайнрих фон Лихтенщайн и Николсбург, изпратен от императора на Свещената римска империя Рудолф II за посланик в Цариград, на **Адам Венер фон Крайлсхайм** (от 1616), на йезуитът **Паул Тафернер** (от 1665), който отбелязва при преминаването си през София за църквата „Св. София“ „че едно време била българска, а сега обърната в „проклетата джамия“ (с. 466). За Пловдив той посочва, че „има кула с часовник, на който се забелязват много признаци от старост (часовникът биел и показвал часовете), което във варварските земи на малко други места се намерва (даже Цариград и Едрене нямали подобен часовник)“ (с. 468). Както Тафернер, така и граф

Совбьоф, който споменава за подобен градски часовник в Пазарджик, изразяват учудването си от този факт, като смятат че „това е нещо необикновено, защото турската вяра не търпи такива часовници“ (с. 480).

В същата публикация проф. Шишманов цитира и откъси от пътеписи на **Савиюр Люзинян** (от 1786) с много кратки описания на Пловдив, Пазарджик, с. Ветрен, Траянови врата, Ихтиман, Вакарелската клисура, София и на **граф Ферьер дьо Совбьоф** (Луи-Франсоа, граф дьо Ферьер-Совбьоф) (от 1788), с оскъдни сведения за живота в София, Пловдив, Пазарджик. Според пътеписеца българите обичат земеделието и тихия живот. Той отбелязва, че „техните села имат много сиромашки вид и свидетелстват за умереността на жителите, тяхното богатство се състои в многобройни стада и толкова земя, колкото могат да обработват. Към пътниците се показват много гостоприемни. В техните къщи често намервах искреността и простодушието на добрите араби в пустинята. Те изповядват „гръцката вяра“ и са изобщо много набожни, но никога не са се увличали от фанатизма. Жените се стараят винаги да посрещат добре чужденците, а техните дъщери, кокетството на които се ограничава само в това, дето спущат косите си в дълги плетеници, помагат скромно на майките си, за да пригответ на госта някой простичък, но вкусен обяд“ (с. 479). През 2022 г. в поредицата „Съкровищница на българската наука“ тези пътеписи, обнародвани от проф. Иван Шишманов, са издадени в самостоятелна книга¹³.

Пътеписно-мемоарната линия в СБНУНК продължава и **Любомир Милетич** чрез публикацията си „Стари пътувания през България I и II“ (СБНУНК, 6, 1891, с. 113–166), в която оповестява за пръв път на български език откъси от пътеписите на **Герард Корнелиус Дриш** (от 1718) и на **Руджер Йосип Бошкович** (от 1762). Дриш е пътувал, в качеството си на секретар, с великото австрийско посланичество, предвождано от граф Дамиан Хуго фон Вирмонт (Дамян Хуго Франц Адриан Антон фон Фирмонд). Проследявайки пътя им от Белград до Цариград, той оставя интересни сведения за няколко български селища – София, Ихтиман, Самоков, Пазарджик, Пловдив, Свиленград, описва по-подробно моста на Мустафа паша (Старият мост), строен от известния османски архитект Мимар Синан (Коджа мимар Синан ага). По мнението на Дриш „такива хубави мостове има малко в цяла Европа“ (с. 136). За пътешествието на Бошкович проф. Милетич уточнява, че то е значително по две причини: защото не описва пътуване по познатия и използван от всички пътешественици маршрут по римския път, а е през един от балканските проходи, а и защото „авторът на описанието е един от най-забележителните учени на миналото столетие – славен математик и астроном със светски глас, а при това още родом славянин – хърватин от Дубровник“ (с. 138). Посочват се кратки

¹³ **Шишманов, Иван.** *Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград: публикуван в Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, книга IV, 1891 г., с. 320–483.* София: Шамбала, 2022, 260 с.

сведения за селищата Карабунар, Карнобат, Шумен, очертават се природни забележителности на още множество села. Цялостно пътеписите на Дриш са издадени в самостоятелна книга много по-късно – през 1975 г.¹⁴

В статията си „Стари пътувания през България. III. Рико“ (СБНУНК, 6, 1891, с. 167–171) **д-р Христо Кесяков** доразвива темата за чуждестранните пътеписи. В нея той оповестява сведения за пътуването на **Рико** (от 1665) като секретар на английския посланик граф Виншелзей, пратеник на Карл II в Цариград по времето на султан Мохамед IV. Пътеписът съдържа кратки характеристики на природни и градски забележителности.

Към същия жанр могат да се отнесат и мемоарно-пътеписните бележки на полския писател и османски паша **Садък паша** (Михаил Чайковски или Чайка Чайковски), представени от неговата дъщеря Каролина Суходолска в студията „Българите в неиздадените мемоари на Чайка Чайковски (Садък-паша)“ (СБНУНК, 10, 1894, с. 429–468), където се съдържат откъслечни краеведски данни.

Прегледът на публикациите в СБНУНК, които съдържат съществена краеведска информация, потвърждава напълно изводите, направени за статиите, опиращи се на местна тематика и представени на страниците на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“. И в двете периодични издания се публикуват за пръв път откъси от пътеписи на чуждестранни пътешественици с бележки, коментар и допълнителни биографични и библиографски сведения от български учени, със съзнанието, че те, макар и да съдържат субективни оценки за живота в българските земи, могат да се приемат за съществен извор материал за краезнанието, погледнато в много широк топографски диапазон.

Известното краеведско списание от края на 30-те и началото на 40-те години на ХХ в. „**Архив за поселищни проучвания**“, също както „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ и „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, има амбицията да предостави непубликувана до момента информация за български селища от пътеписите на чуждестранни пътешественици, преминали през нашите земи, както и от чуждестранни извори за българската история.

Така например **Васил Миков** в публикацията си „Стари пътешествия през българските земи, преведени на български език“ (Архив за поселищни проучвания, 1938, №1, с. 107–120), прави своеобразен регистър на селищата, посочвани от чуждестранните пътеписци. В нея той очертава 7 възможни пътища, през които са минавали чуждестранните пътешественици:

¹⁴ **Бошковиц**, Руджер Йосип. *Дневник на едно пътуване: [От Цариград до Полша XVIII в.]*. София: ОФ, 1975, 120 с.

1. Белград – София – Цариград, с разклонения: Дубровник – Ново бърдо – Враня – София; Дубровник – Скопие – Кюстендил – София; Видин – Ниш – София; Пловдив – Родопите – Сяр – Солун;

2. Русе – Силистра и Тулча през Източна Стара планина – Одрин или Лозенград – Цариград;

3. По река Дунав и от нея Русе – Варна;

4. Черноморският път;

5. Солун – Цариград;

6. Солун – река Дунав;

7. Пътуване из разни краища на българските земи.

Следвайки отделните маршрути Васил Миков обрисова и хронологична картина на пътуванията от XV до XIX век като посочва имената на отделните пътешественици и за всеки от тях – селищата, през които са минали и за които са оставили сведения. Допълнителна ценност на посочения регистър придават и библиографските сведения, от които са извлечени данните за пътеписците и техните маршрути. В публикацията се посочват имената на над 60 чуждестранни пътешественици, преминали през стотици селища, в които живеят българи. Сред тях най-ранни пътеписи за наши земи са оставили: *през XV в. – Берtrandон де ла Брокиер (1443); Арнолд фон Харф (1499); през XVI в. – Феликс Петанчич (1502); Бенедикт Курпешич (1530); Бенедето Рамберти (1534); Ожие Гислен дьо Бусбек (1553); Филип дьо Фреан-Капай (1573); Стефан Герлах (1573–1578); Яков Соранс (1575); Соломон Швайгер (1578); Мелхиор Безолт (1584); Вратислав из Митровица (1591); през XVII в. – Адам Венер фон Крайлсхайм (1616), Хенрих Ранцовен (1623); Зигмунд фон Биркен (1643); Евлия Челеби (1650, 1663, 1668); Джон Бърбъри (1664); Паул Тафернер (1665); Рико (1665); Пратеничеството на граф Волфганг фон Етинген (1700).*

От по-късните пътеписи особено значение за краеведски проучвания имат тези на *Ами Буе, Ламартин, Феликс Каниц, Константин Иречек, Руджер Йосип Бошкович, Доменико Сестини, Жером-Адолф Бланки и др.*, повечето от които имат и последващи издания^{15,16}.

Друга публикация със сведения от пътеписен характер е статията на **Иван Кр. Стойчев** „Пътуването на Карла XII шведски през български земи в 1713–14 г.“ (*Архив за поселищни проучвания*, 1939–1940, № 1, с. 61–72), в която са приведени множество историографски сведения от чуждестранни извори и се обръща внимание на някои неточности в по-ранното осветляване на този въпрос.

Освен пътеписите на страниците на „Архив за поселищни проучвания“ намират място и други откъси от съчинения на чужденци, в които се описват

¹⁵ **Бланки**, Жером-Адолф. *Пътуване из България през 1841 година*. Прев. от фр. Елиана Райчева; Предг. Иван Илчев. София: ИК Колибри, 2005, 220 с.

¹⁶ **Буе**, Ами. *Маршрути из Европейска Турция*. Т. 1. Прев. от фр. Георги Маринов Георгиев. Варна: Cumba – Кумба, 2023, 600 с.

български селища и места с компактно българско население. Те се обнародват за първи път на български език с въведения и коментари на български учени. Такъв характер има описанието „Румелия и Босна“ на османския историк, географ, теолог, писател и библиограф **Мустафа бен Абдуллах**, познат в българската историография като **Хаджи Калфа**. Части от съчинението му, което почива освен на лични впечатления и на проучването на различни документи от османски източници, са преведени и представени на български език от Стоян Аргиров на базата на немското издание, направено от Йозеф фон Хамер, от ръкописа, открит в библиотеката на граф Венцеслав Ржевуски в Австрия (*Архив за поселищни проучвания*, 1938, № 2, с. 63–110; 1938, № 3, с. 48–98). Описанията на селищата са направени според мястото, което заемат в по-големи региони (санджаци) и съдържат множество краеведски сведения за десетки населени места в България. Обръща се внимание върху мястото на града в административно-териториалната система на Османската империя, географското му разположение, наличие на крепости, джамии, минерални извори и бани, училища и други забележителности, пътни съоръжения, изброяват се близките околности и по-малки населени места.

Важно значение за бъдещи краеведски проучвания имат и преведените и публикувани за пръв път на български език „Бележки върху градовете отатък Балкана“ (*Архив за поселищни проучвания*, 1938, № 1, с. 121–129), които представляват извадка от съчинението на генерал-щабния полковник **Г. Енехолм**, издадено в Санкт Петербург през 1830 г.¹⁷ Книгата му съдържа: I. Общ поглед върху Тракия. 1. Исторически спомени; 2. Общо описание на Тракия; II. Описание на Тракийските градове. В преведения на български език текст са представени описанията само на градовете в България – Малко Търново, Ахтопол, Царево, Созопол, Бургас, Поморие, Несебър, Айтос, Карнобат, Сливен, Ямбол, Свиленград. За всяко от селищата следва типова схема за неговото описание, която включва: произход на селището, географско разположение, води (вкл. брой чешми в града), брой на къщите и на жителите, управление, доходи (данъци, които плаща), търговия, земеделие, скотовъдство, пътища. Повечето от частите на описанието са кратки, но са наситени с множество статистически сведения и друга ценна краеведска информация.

Например в описанието на Сливен се отбелязва, че градът е разделен на три части – Сливен, Кадлекьой и Ново село (Нов квартал). В частта за броя на къщите се отбелязва наличието на „...21 джамии, една стара гръцка църква в Ново село и две други, с модерна архитектура в Кадлекьой; понастоящем се строи една църква в самия Сливен, който притежава 14 воденици, 2 бани, една кланица, едно пазарище от около 462 дюкяна; едно гръцко училище, 2150 тур-

¹⁷ **Eneholm, G.** *Notice sur les villes au dela du Balkan occupées parles troupes russes pendant la glorieuse campagne de 1829.* St Petersburg, 1830.

ски къщи, 2070 български и гръцки къщи, 25 арменски, всичко 4245 къщи с около 20 000 жители“ (с. 126–127).

Ранни сведения за пътеписи и мемоари на чужденци, отнасящи се конкретно до град Варна срещаме и в „**Известия на Варненското археологическо дружество**“. В него са публикувани адаптираните пътеписи на османския историк и пътешественик **Евлия Челеби** „Варна преди 260 години“¹⁸ и обобщенията на френския **католически свещеник Прива Белар** (Privat Belard, Леон Белар) „Французите във Варна в 1854 г.“¹⁹

В пътеписа си за Варна Челеби пише „Целият град е разположен на равно място с лозя и градини. Има всичко четири хиляди едноетажни и двуетажни къщи, които са гивгирени [кивгирени] и покрити с червени керемиди. Седем махали са мюсюлмански и пет гръцки, еврейски и арменски“. Съобщава се също, че в града има близо 40 джамии, че търговията на пристанището в ръцете на гърците, арабите и аджемите (персийци), а самото пристанище е много оживено – ежегодно 1500 кораба „носят и изнасят стоки по всички морета“.

Интердисциплинарен характер, включително и с поместените краеведски публикации има и „**Родина: Списание за българска историческа култура**“, списвано от професорите **Богдан Филов** и **Борис Йоцов**. Списание то излиза със сътрудничеството на известни български учени, писатели и обществени фигури като: професорите Михаил Арнаудов, Александър Балабанов, Александър Теодоров-Балан, Иван Батаклиев, Петър Бицилли, Гаврил Кацаров, Юрдан Иванов, Иван Лазаров, Димитър Михалчев, Стефан Младенов, Петър Мутафчиев, Михаил Попруженко, Николай Райнов, Константин Гълъбов, Христо Негенцов и др.; по-младите тогава учени, като Тодор Боров, Александър Бурмов, Христо Вакарелски, Иван Велков, Иван Дуйчев, Христо Гандев, Найден Шейтанов; литераторите Тодор Влайков, Любомир Владикин, Димитър Бабев. Изброяването на имената им (като емблематични представители на различни научни направления) е с цел да се покаже широкото тематично поле на списанието, обхванато с понятието „българска историческа култура“, както и за да се подчертаят възможните му краеведски контури.

Особен интерес за разглежданата тук тема за чуждестранните пътеписи има една публикация на Евдокия Петева-Филова, озаглавена „Едно пътуване през България в 1764 година“ (*Родина*, 1940, № 3, с. 58–66), в което се привеждат ранни сведения за множество български земи, описани в пътеписите на италианския граф **Джузепе Горани** от Милано. Много важна е и обективната оценка на самата Евдокия Петева-Филова за достоверността на пътеписния жанр: „Осемнадесетият век не е много богат от към сведения, документи и исторически извори, засягащи българската културна история. Тъкмо затова,

¹⁸ **Евлия Челеби**. Варна преди 260 години. В: *Известия на Варненското археологическо дружество*, 1911, 4, с. 74–76.

¹⁹ **Прива Белар**. Французите във Варна в 1854 г. В: *Известия на Варненското археологическо дружество*, 1911, 4, с. 49–68.

колкото и да са недокументирани и случайни дневниците на посетилите България пътешественици през тази епоха, те са за нас от голям интерес. Един пътник не е никога съвършено обективен и безпристрастен. Той винаги наблюдава, отбелязва това, което го интересува. Той винаги съди за много неща и обстоятелства според своя интелект, културна подготовка и своя мироглед изобщо. Нам се пада да преценим кое е наивно, кое би могло да бъде действително, кое е плод на неговата романтична душа, на неговия темперамент, кое е белег на неговата раса. Без друго, дневниците и пътеписите съдържат скритата характеристика на самия автор. И все пак се чувства понякога, колко истински, точни, спонтанни са наблюденията на тези хора²⁰.

На границата между мемоарния и пътеписния жанр може да се определи и книгата на **Константин Иречек** „Български дневник“²¹, в която са описани отделни особености на населените места или интересни случки в тях, например природните забележителности на Берковица; описание на нравите и бита на населението, включително народните носии в Провадия; посрещане на княз Александър Батенберг в Свищов, с организираните в негова чест тържества и балове; София и Софийско в началото на 80-те години на XIX в. с първи дворцови балове, празници и обичаи и др.

Като цяло пътеписен характер има и втората част от книгата на Константин Иречек „Княжество България. Неговата повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история“, озаглавена „Пътувания по България“²². В нея са отразени впечатленията от пътуванията му из различните краища на страната. Изложението ѝ е разделено на четири части:

1. От двете страни на Балкана – София и околностите ѝ, от София до Пловдив, Пловдив, Стара Загора, Казанлък и Габрово, Търново, Крайдунавие.
2. Средна гора и Родопите – Златишко поле, Средна гора, Гьопса (река Стряма), Родопи.
3. Западна България – Трънски планини, Брезник и Радомир, Кюстендил, Осоговска планина, Кюстендилско краище, Дупница, Рила планина и Рилски манастир, Самоков.
4. Черноморието – Ямбол и Долна Тунджа, Сливен и Котел, Карнобат и Айтос, Бургаски залив, Анхиало и Месембрия, Варна и Калиакра, Провадия и Шумен, от Преслав за София.

Поднесената от К. Иречек краеведска информация няма обаче само пътеписен характер, защото е допълнена с исторически, географски, статистиче-

²⁰ **Петева-Филова**, Евдокия. Едно пътуване през България в 1764 година. В: *Родина*, 1940, № 3, с. 58–66.

²¹ **Иречек**, Константин. *Български дневник*. Т. 1–2. Пловдив, София: Хр. Г. Данов, 1930–1932.

²² **Иречек**, Константин. *Княжество България: Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история*: Ч. 1–2. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1899. Съдържа: Ч. 1: Българска държава, 432 с.; Ч. 2: Пътувания по България, 943 с.

ски и стопански сведения, издирвани и анализирани от него от други източници. Безспорно чрез нея се обогатяват значително описаните лични впечатления, но понякога, както признава и сам Иречек в предговора към книгата си, те разкъсват целостта и автентичността на личния разказ. За да предпази читателите си от погрешни очаквания към пътеписите си К. Иречек уточнява: „Пътеписът е литературен труд от субективен характер. Разнородният материал е свързан с нишката на собствения итинерар [пътуване, пътна карта] и от случайната редица на личните наблюдения; всеки в него може да намери нещо за себе си. Често се слушат оплаквания по света, че в пътеписните съчинения първоначалните преки впечатления често се заличават от тежестта на учения материал, по-късно с мъка събран. Туй зло не можах да избегна, тъй като собствените мои изучавания, историческата география и народопис със своя апарат от многобройни цитати понякога много взимат преднина. При единични места събрах много разпръснат или забравен материал за тяхното минало, често свършено нови неща. Много бележки се отнасят до населението и за икономическите отношения, които сега, подир Освобождението на България, се намират в свършено преходно положение... Книгата, въпреки моите намерения, излезе много голяма. Но в пътеписа никога се не знае, коя подробност в свое време ще има цена“ (с. XV от предговора му).

Пътеписите на К. Иречек, както и първата част на книгата „Княжество България“, имат голямо значение за развитието на краеведските изследвания в следосвобожденска България. Не е случаен фактът, че от всички публикувани пътеписи на чуждестранни пътешественици и учени, само тези на Иречек са издадени в самостоятелна книга до края на XIX век. Макар и да се отчита от редица български учени от този период значението на чуждите източници, включително пътеписите, като извори за проучване на българската история, те се превеждат и публикуват до този момент фрагментарно и само на страниците на периодични издания.

Единствената друга книга с пътеписи, издадена самостоятелно до края на Втората световна война, освен тази на К. Иречек е „Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г.“ на **Феликс Каниц**²³. Книгата му още приживе претърпява две немски и едно френско издание²⁴, а неговата карта на Северна България е препечатана от генералния щаб на руската армия и въз основа на нея се водят някои от военните действия по време на Руско-турската война. Трудът му, илюстриран с негови саморъчно рисувани графики, получава най-висока оценка и златен медал на Парижкия географски конгрес през 1879 г. Пътеписите му за българ-

²³ **Каниц**, Феликс Филип. *Дунавска България и Балканът. Ист.-геогр.-етногр. пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г.* Т. 1. София: Бълг. ист. библ., 1932, 165 с.

²⁴ **Kanitz**, Felix. *Donau-Bulgarien und der Balkan: historisch-geographisch-ethnographische Reisesstudien aus den Jahren 1860–1875.* Leipzig, 1875–1879; **Kanitz**, Felix. *La Bulgarie danubienne et le Balkan études de voyage (1860–1880).* Paris, 1882.

ски земи единодушно са оценени като много точен пътеводител по историята, етнографията и географията на отделните селища в посещения от него Дунавски регион и се приемат за едни от най-емоционалните описания за България, написани от чужденец – човека с перото и четката или както го наричат „Колумб на Балканите и откривателят на България“²⁵. Пътеписите на Феликс Каниц имат и още две съвременни издания – от 1995 и 2003 г. с допълнителни материали и коментари от съвременни български учени.

За пръв път части от книгата на Феликс Каниц със заглавие „Градът Ловеч от основаването му до освобождението му“ излизат като отделна брошура още през 1902 г. в превод и с предговор на проф. Параскев Стоянов²⁶. В нея е публикувано и писмо на самия Феликс Каниц до преводача, в което приветства издаването на част от пътеписите му, отнасящи се до Ловешко, като споделя и допълнителни впечатления от този край и общуването му с хората там. Брошурата претърпява и второ издание през 2001 година.

Извън тези по-ранни сведения (от първите години на следосвобожденска България и до края на Втората световна война) за публикации на чуждестранни пътеписи за българските земи, които са обект на настоящето изследване, струва си до отбележим, че тази тематика има сериозно развитие и в следващите периоди и чак до наши дни – както с посочените до тук преиздания, така и с публикуването на сборници с пътеписи, съставени на езиков принцип. Като примери могат да се посочат изданията от поредицата „Чужди пътеписи за Балканите“, която включва френски пътеписи за Балканите (съставено от проф. Бистра Цветкова)²⁷, както и подобни издания на английски (съставено от проф. Мария Тодорова)²⁸, немски и австрийски (съставено от проф. Михаил Йонов)²⁹, маджарски (съставено от проф. Петър Миятев)³⁰, руски³¹, ар-

²⁵ **Фехер**, Геза. *Феликс Ф. Каницъ: Живот, пътувания и науч. дело*. Под ред. [с предг.] на Ст. Романски. [2.] фототип. изд. София: Лит. форум, [2000], 172 с.

²⁶ **Каниц**, Феликс Филип. *Градът Ловеч от основаването му до освобождението му*. Прев. от нем. П. Ив. Стоянов. Ловеч: Труд, 1902, 24 с.

²⁷ **Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век**. Т. 1–2. Състав., ред. [с предг.] Бистра А. Цветкова. София: Наука и изкуство, 1975–1981.

²⁸ **Английски пътеписи за Балканите – края на XVI – 30-те год. XIX в.** Увод, състав. и комент. Мария Н. Тодорова; прев. от англ. Росица Градева и др. София: Наука и изкуство, 1987, 824 с.

²⁹ **Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII век**. Увод, подб. и комент. Михаил Йонов. София: Наука и изкуство, 1986, 416 с.

³⁰ **Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX век**. Подб., прев. [от унг.] и комент. Петър Миятев. София: Наука и изкуство, 1976, 144 с.

³¹ **Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век**. Състав., предг., комент. и бел. Маргарита Николова Кожухарова. София: ОФ, 1986, 395 с.

менски³², чешки³³ пътеписи за нашите земи от XV до XIX век. Към тях може да се прибави и сборника, съставен от Георги Клисаров „Доосвобожденски пътеписи“³⁴, в който са включени откъси от пътеписи на Берtrandон де ла Брокиер, Ожие Гислен де Бусбек, Стефан Герлах, Евлия Челеби, Рико, Руджиер Йосиф Бошкович, Доменико Сестини, Робърт Уолш, Хелмут Молтке, Адолф Бланки, Феликс Каниц, Виктор Григорович, Т. Прерадович, Софроний Врачански, Панайот Хитов, Иван Богоров, Любен Каравелов, Бачо Киро Петров, Христо Ботев, Христо Македонски, Захари Стоянов.

От най-новите изследвания на пътеписна тематика следва да се споменат антологията, съставена от професор Васил Гюзелев „Бях в три страни, които и трите се казват България“³⁵ и книгата на Ивайла Попова „Средновековните Балкани през погледа на европейски пътешественици (14.–15. в.)“³⁶, която е стойностна и заради обширната си библиография от български и чуждестранни извори.

Тематиката е проучвана и чрез текстове и библиография, издадени от български библиотеки и видни библиографи. В тази връзка може да се спомене хабилитационния труд на преподавателката от Софийския университет Мария Кайнарова „Френски пътеписи за Балканите: 1800–1852“³⁷ както и справочното издание на Столична библиотека „София XV–XX век: Спомени, впечатления, чужди пътеписи“³⁸.

Интересът към този род литература не стихва и до днес, защото макар и да отразяват личната гледна точка на авторите си, да са изпълнени и с редица неточности (често споменавани в бележките на известни наши историци към изданията), те продължават да бъдат важни източници, които хвърлят светлина върху историческото, икономическото и културното развитие на българите,

³² *Арменски пътеписи за Балканите*. Състав., прев. от древноарм., коментар [с предг.] Агоп Орманджиян. София: Наука и изкуство, 1984, 248 с.

³³ *България през погледа на чешки пътешественици*: [Пътеписи]. Състав. Венцислава Бехиньова; Под ред. на Янко Бъчваров; Прев. [от чеш. ез.] Любомир Кючуков, Соня Каникова. София: ОФ, 1984, 271 с.

³⁴ *Доосвобожденски пътеписи*: [Сборник]. Състав. Георги Клисаров; ред. Любомир Динев. София: Наука и изкуство, 1969, 391 с.

³⁵ *Бях в три страни, които и трите се казват България: географско-пътеписни съчинения за България и българите от XV век: антология*. Увод, подб., комент. Васил Гюзелев. Пловдив: Фонд. Бълг. ист. наследство, 2014, 297 с.

³⁶ *Попова, Ивайла Любомирова. Средновековните Балкани през погледа на европейски пътешественици (14.–15. в.)*. София: Кирило-Методиевски науч. център, 2018, 254 с.

³⁷ *Кайнарова, Мария. Френски пътеписи за Балканите 1800–1852*: библиография. Рец.: Тодор Боров, Елена Н. Кирова. София: [М. Кайнарова], 1979, 107 л. Избрана в БАН. ЕЦ за ез. и лит. СНС по литературознание. Утвърдена от ВАК с протокол № 6 за доцент.

³⁸ *София XV–XX век: Спомени, впечатления, чужди пътеписи*. Състав. Ана Анастасова и др.; ред., [предг.] Румяна Пашалийска; прев. на материали от фр., итал., рус., англ. ез. Мария Исайтева и др. София: ОКИ Столична библиотека, 2009, 199 с.

върху техния бит и народопсихология, върху състоянието на множество населени места през епохата на Османското владичество, явяват се отправна точка за разнообразни по своята тематика съвременни краеведски изследвания.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Английски пътеписи за Балканите –края на XVI–30-те год. XIX в.* Увод, състав. и комент. Мария Н. Тодорова; прев. от англ. Росица Градева и др. София: Наука и изкуство, 1987, 824 с.
- Арменски пътеписи за Балканите.* Състав., прев. от древноарм., коментар [с предг.] Агоп Орманджиян. София, 1984, 248 с.
- Бертрандон де ла Брокнер.** *Задморско пътешествие.* Прев. [от фр.] Никола Колев; ред. и бел., [предг.] Вера Мутафчиева. София: НС ОФ, 1968, 132 с.
- Бланки,** Жером-Адолф. *Пътуване из България през 1841 година.* Прев. от фр. Елиана Райчева; предг. Иван Илчев. София: ИК Колибри, 2005, 220 с.
- Бошкович,** Руджер Йосип. *Дневник на едно пътуване: [От Цариград до Полша XVIII в.]* София: ОФ, 1975, 120 с.
- Бое,** Ами. *Маршрути из Европейска Турция. Т. 1.* Прев. от фр. Георги Маринов Георгиев. Варна: Сумба – Кумба, 2023, 600 с.
- България през погледа на чешки пътешественици: [Пътеписи].* Състав. Венцислава Бехиньова ; Под ред. на Янко Бъчваров ; Прев. [от чеш. ез.] Любомир Кючуков, Соня Каникова. София: ОФ, 1984, 271 с.
- Бях в три страни, които и трите се казват България: географско-пътеписни съчинения за България и българите от XV век: антология.* Увод, подб., комент. Васил Гюзелев. Пловдив: Фонд. Бълг. ист. наследство, 2014, 297 с.
- Герлах,** Стефан. *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград.* Подб., прев. [от нем.], увод и коментар Мария Киселинчева; предг. и ред. Бистра А. Цветкова. София: ОФ, 1976, 291 с.
- Доосвободенски пътеписи: [Сборник].* Състав. Георги Клисаров; ред. Любомир Динев. София: Наука и изкуство, 1969, 391 с.
- Дървингов,** Петър Георгиев. *Евлия Челеби и западните български земи: Евлия Челеби и книжовните му трудове; Турция и българите в XV, XVI и XVII векове; Извадки от Пътеписанието на Евлия Челеби.* София: Полиграфия, 1943, 39 с.
- Евлия Челеби.** Варна преди 260 години. В: *Известия на Варненското археологическо дружество*, 1911, 4, с. 74–76.
- Евлия Челеби.** *Пътепис.* Прев. от османотур., състав и ред. [с предг.] Страшимир Димитров. София: ОФ, 1972, 319 с.
- Евлия Челеби.** *Пътепис.* Прев. от османотур., състав. и ред. Страшимир Димитров. 2. изд. (Тerra incognita). София: Изток-Запад, 2014, 350 с.
- Евлия Челеби.** *Пътуването на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век.* [Прев. от османотур., предг.] Д. Гаджанов; [състав. Димитър Христов]. Фототип. изд. София: Фараго, 2016, 107 с.
- Иречек,** Константин. *Български дневник.* Т. 1–2. Пловдив, София: Хр. Г. Данов, 1930–1932.

- Иречек**, Константин. *Княжество България: Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история*: Ч. 1–2. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1899. Съдържа: Ч. 1: Българска държава, 432 с.; Ч. 2: Пътувания по България, 943 с.
- Кайнарова**, Мария. *Френски пътеписи за Балканите 1800–1852: Библиография*. Рец.: Тодор Боров, Елена Н. Кирова. София: [М. Кайнарова], 1979, 107 л. Избрана в БАН. ЕЦ за ез. и лит. СНС по литературознание. Утвърдена от ВАК с протокол № 6 за доцент.
- Каниц**, Феликс Филип. *Градът Ловеч от основаването му до освобождението му*. Прев. от нем. П. Ив. Стоянов. Ловеч: Труд, 1902, 24 с.
- Каниц**, Феликс Филип. *Дунавска България и Балканът. Ист.-геогр.-етногр. пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Т. 1*. София: Бълг. ист. библ., 1932, 165 с.
- Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX век**. Подб., прев. [от унг.] и комент. Петър Миятев. София: Наука и изкуство, 1976, 144 с.
- Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–средата на XVIII век**. Увод, подб. и комент. Михаил Йонов. София: Наука и изкуство, 1986, 416 с.
- Османско владичество: Българският бит през XVI–XVII век**. Из „Пътеписа на Бенедикт Курупешич 1530–1531 г.г. Публикува се по: Немски и австрийски пътеписи за Балканите: XV–XVI век. Увод, подб. и комент. Йонко Митев. София: Наука и изкуство, 1979, с. 147. Достъпно и от: <https://www.istorianasveta.eu/извори/ст-меню-item-11/османско-владичество/515-българският-бит-през-xvi—xvii-в.html>. [Прегледан 16.11.2024].
- Петева-Филова**, Евдокия. Едно пътуване през България в 1764 година. В: *Родина*, 1940, № 3, с. 58–66.
- Попова**, Ивайла Любомирова. *Средновековните Балкани през погледа на европейски пътешественици (14.–15. в.)*. София: Кирило-Методиевски науч. център, 2018, 254 с.
- Прива Белар**. Французите във Варна в 1854 г. В: *Известия на Варненското археологическо дружество*, 1911, 4, с. 49–68.
- Ракова**, Снежана. Феликс Петанчич, Буда и Венеция: интересът към Османската империя в началото на XVI век. В: *Балканите и светът: modus concurrendi*. [Състав. и ред. Лиляна Симеонова]. София [т.е. Пловдив]: Фонд. Бълг. ист. наследство, 2014, с. 241–250.
- Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век**. Състав., предг., комент. и бел. Маргарита Николова Кожухарова. София: ОФ, 1986, 395 с.
- София XV–XX век: Спомени, впечатления, чужди пътеписи**. Състав. Ана Анастасова и др.; ред., [предг.] Румяна Пашалийска; Прев. на материали от фр., итал., рус., англ. ез. Мария Исаяева и др. София: ОКИ Столична библиотека, 2009, 199 с.
- Фехер**, Геза. *Феликс Ф. Каницъ: Живот, пътувания и науч. дело*. Под ред. [с предг.] на Ст. Романски. [2.] фототип. изд. София: Лит. форум, [2000], 172 с.
- Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век**. Т. 1–2. Състав., ред. [с предг.] Бистра А. Цветкова. София: Наука и изкуство, 1975–1981.
- Шишманов**, Иван. *Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград*: публикуван в *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, книга IV, 1891 г.*, с. 320–483. София: Шамбала, 2022, 260 с.

- Eneholm, G.** *Notice sur les villes au dela du Balkan occupées parles troupes russes pendant la glorieuse campagne de 1829.* St Petersburg, 1830.
- Kanitz, Felix.** *Donau-Bulgarien und der Balkan: historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1875.* Leipzig, 1875–1879.
- Kanitz, Felix.** *La Bulgarie danubienne et le Balkan études de voyage (1860–1880).* Paris, 1882.
- Kraszewski, Józef Ignacy.** *Podróże i poselstwa polskie do Turcji a mianowicie: Podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Tamowskiego komornika j. k. m. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* Krakow, 1860.
- Oświęcim, Stanisław.** *Z podróży Oświęcima: Turcya, Francya, Niemcy, Włochy.* Widalski z recopisu Klemens Kantecki. Lwów, 1875.

REFERENCES

- Anglijski** patepisi za Balkanite – kraya na XVI–30-te god. XIX v. Uvod, sastav. i koment. Maria N. Todorova; prev. ot angl. Rositsa Gradeva i dr. Sofia: Nauka i izkustvo, 1987, 824 s.
- Armenski** patepisi za Balkanite. Sastav., prev. ot drevnoarm., komentar [s predg.] Agop Ormandzhian. Sofia, 1984, 248 s.
- Bertrandon de la Brokier.** *Zadmorsko pateshestvie.* Prev. [ot fr.] Nikola Kolev; red. i bel., [predg.] Vera Mutafchieva. Sofia: NS OF, 1968, 132 s.
- Blanki, Zherom-Adolf.** *Patuvane iz Bulgaria prez 1841 godina.* Prev. ot fr. Eliana Raycheva; predg. Ivan Ilchev. Sofia: IK Kolibri, 2005. 220 s.
- Boshkovich, Rudzher Yosip.** *Dnevnik na edno patuvane: [Ot Tsarigrad do Polsha XVIII v.].* Sofia: OF, 1975, 120 s.
- Bue, Ami.** *Marshruti iz Evropeyska Turtsia. T. I.* Prev. ot fr. Georgi Marinov Georgiev. Varna: Cumba - Kumba, 2023, 600 s.
- Bulgaria** prez pogleda na cheshki pateshestvenitsi: [Patepisi]. Sastav. Ventsislava Behinyova ; Pod red. na Yanko Bachvarov ; Prev. [ot chesh. ez.] Lyubomir Kyuchukov, Sonya Kanikova. Sofia: OF, 1984, 271 s.
- Byah v tri strani, koito i trite se kazvat Bulgaria: geografsko-patepiski sachinenia za Bulgaria i balgarite ot XV vek: antologia.** Uvod, podb., koment. Vasil Gyuzelev. Plovdiv: Fond. Balg. ist. nasledstvo, 2014. 297 s.
- Doosvobozhdenski** patepisi: [Sbornik]. Sastav. Georgi Klisarov; red. Lyubomir Dinev. Sofia: Nauka i izkustvo, 1969, 391 s.
- Darvingov, Petar Georgiev.** *Evliia Chelebi i zapadnite balgarski zemi: Evliia Chelebi i knizhovnite mu trudove; Turtsia i balgarite v XV, XVI i XVII vekove; Izvadki ot Patepisanieto na Evliia Chelebi.* Sofia: Poligrafia, 1943, 39 s.
- Eneholm, G.** *Notice sur les villes au dela du Balkan occupées parles troupes russes pendant la glorieuse campagne de 1829.* St Petersburg, 1830.
- Evliia Chelebi.** Varna predi 260 godini. V: *Izvestia na Varnenskoto arheologichesko druzhestvo*, 1911, 4, s. 74–76.
- Evliia Chelebi.** *Patepis.* Prev. ot osmanotur., sastav i red. [s predg.] Strashimir Dimitrov. Sofia: OF, 1972, 319 s.
- Evliia Chelebi.** *Patepis.* Prev. ot osmanotur., sastav. i red. Strashimir Dimitrov. 2. izd. (Terra incognita). Sofia: Iztok-Zapad, 2014, 350 s.

- Evlia Chelebi.** *Patuvaneto na Evlia Chelebi iz balgarskite zemi prez sredata na XVII vek.* [Prev. ot osmanotur., predg.] D. Gadzhanov; [sastav. Dimitar Hristov]. Fototip. izd. Sofia: Farago, 2016, 107 s.
- Fehér,** Geza. *Feliks F. Kanitsa: Zhivot, patuvania i nauch. delo.* Pod red. [s predg.] na St. Romanski. [2.] fototip. izd. Sofia: Lit. forum, [2000], 172 s.
- Frenski patepisi za Balkanite XV–XVIII vek. T. 1–2.** Sastav., red. [s predg.] Bistra A. Tsvetkova. Sofia: Nauka i izkustvo, 1975–1981.
- Gerlah,** Stefan. *Dnevnik na edno patuvane do Osmanskata porta v Tsarigrad.* Podb., prev. [ot nem.], uvod i komentar Maria Kiselincheva; predg. i red. Bistra A. Tsvetkova. Sofia: OF, 1976, 291 s.
- Irechek,** Konstantin. *Balgarski dnevnik. T. 1–2.* Plovdiv, Sofia: Hr. G. Danov, 1930–1932.
- Irechek,** Konstantin. *Knyazhestvo Bulgaria: Negova povarhnina, priroda, naselenie, duhovna kultura, upravljenie i noveysya istoria: Ch. 1–2.* Plovdiv: Hr. G. Danov, 1899. Sadarzha: Ch. 1: Balgarska darzhava, 432 s.; Ch. 2: Patuvania po Bulgaria, 943 s.
- Kanitz,** Felix. *La Bulgarie danubienne et le Balkan études de voyage (1860–1880).* Paris, 1882.
- Kanitz,** Felix. *Donau-Bulgarien und der Balkan: historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1875.* Leipzig, 1875–1879.
- Kanits,** Feliks Filip. *Dunavska Bulgaria i Balkanat. Ist.-geogr.-etnogr. patepiski prouchvania ot 1860 do 1879 g. T. 1.* Sofia: Balg. ist. bibl., 1932, 165 s.
- Kanits,** Feliks Filip. *Gradat Lovech ot osnovavaniето mu do osvobozhdeniето mu.* Prev. ot nem. P. Iv. Stoyanov. Lovech: Trud, 1902, 24 s.
- Kaynarova,** Maria. *Frenski patepisi za Balkanite 1800–1852: bibliografija.* Rets.: Todor Borov, Elena N. Kirova. Sofia: [M. Kaynarova], 1979, 107 l. Izbrana v BAN. ETs za ez. i lit. SNS po literaturoznanie. Utvardena ot VAK s protokol № 6 za dotsent.
- Kraszewski,** Józef Ignacy. *Podróże i poselstwa polskie do Turcji a mianowicie: Podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Tarnowskiego komornika j. k. m. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* Krakow, 1860.
- Madzharski patepisi za Balkanite XVI–XIX vek.** Podb., prev. [ot ung.] i koment. Petar Miyatev. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976, 144 s.
- Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XVII–sredata na XVIII vek.** Uvod, podb. i koment. Mihail Yonov. Sofia: Nauka i izkustvo, 1986, 416 s.
- Osmansko vladichestvo: Balgarskiyat bit prez XVI–XVII vek.** Iz „Patepisa na Benedikt Kuripeshich 1530–1531 g.g. Publikuva se po: Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite: XV–XVI vek. Uvod, podbr. i koment. Yono Mitev. Sofia: Nauka i izkustvo, 1979, s. 147. Dostapno i ot: <https://www.istorianasveta.eu/izvori/ct-menu-item-11/osmansko-vladichestvo/515-balgarskiyat-bit-prez-xvi—xvii-v.html>. [Pregledan 16.11.2024].
- Oświęcim,** Stanisław. *Z podróży Oświęcima: Turcyja, Francya, Niemcy, Włochy.* Widál z recopisu Klemens Kantecki. Lwów, 1875.
- Peteva-Filova,** Evdokia. *Edno patuvane prez Bulgaria v 1764 godina.* V: *Rodina*, 1940, № 3, s. 58–66.
- Popova,** Ivayla Lyubomirova. *Srednovekovnite Balkani prez pogleda na evropeyski pateshestvenitsi (14.–15. v.).* Sofia: Kirilo-Methodievski nauch. tsentar, 2018, 254 s.
- Priva Belar.** Frantsuzite vav Varna v 1854 g. V: *Izvestia na Varnenskoto arheologicheskoto druzhestvo*, 1911, 4, s. 49–68.

- Rakova**, Snezhana. Feliks Petanchich, Buda i Venetsia: interesat kam Osmanskata imperia v nachaloto na XVI vek. V: *Balkanite i svetat: modus concurrandi*. [Sastav. i red. Lilyana Simeonova]. Sofia [t.e. Plovdiv]: Fond. Balg. ist. nasledstvo, 2014, s. 241–250.
- Ruski patepisi za balgarskite zemi XVII–XIX vek**. Sastav., predg., koment. i bel. Margarita Nikolova Kozhuharova. Sofia: OF, 1986, 395 s.
- Shishmanov**, Ivan. *Stari patovania prez Bulgaria v posoka na rimskia voenen pat ot Belgrad za Tsarigrad: publikuvan v Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina, kniga IV, 1891 g., s. 320–483*. Sofia: Shambala, 2022, 260 s.
- Sofia XV–XX vek: Spomeni, vpechatlenia, chuzhdi patepisi**. Sastav. Ana Anastasova i dr.; red., [predg.] Rumyana Pashaliyska ; Prev. na materiali ot fr., ital., rus., angl. ez. Maria Isayeva i dr. Sofia : OKI Stolichna biblioteka, 2009, 199 s.